

YASA VE MOĞOL DÖNEMİNDE İRAN'IN HUKUK DÜZENİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Mercan Nigehi**
(Çev. Reza Khalily***)

Sultan Muhammed Harezmsah İran'da kendi devletinin temellerini sağlamlaştırmaya çalışırken Timuçin diye birisi dağınık Moğol ve Tatar kabilelerini dizginleyip birleştirerek kendi imparatorluğunu kurmuş oldu¹. O, 1206 yılında büyük Kurultay² toplantısında, muhtemelen “dünya hükümdarı” demek olan Çinggis Khan lakabını aldı. Cengiz Han işte bu günlerde “Yasa” diye adlandırılan önemli ve müdevven birtakım yasalar koymuştur³.

Cengiz Han iktidarı elde ettikten ve Moğol hâkimiyet alanını genişlettikten sonra on beş yıl içinde (H. 600-615) Güçlük Han'a galip gelip Kuzey Çin İmparatorluğu, Pekin'i ele geçirmeyi ve İran'la komşu olmayı başardı⁴. Moğolların İran'a saldırısı Harezmsahlar devletinin gevşek temellerini kolaylıkla sarstı. Saldırganlar İran'da feci cinayetler işlediler. İran nüfusunun büyük bir kalabalığı katliama uğradı ve fıkıhçı, kadı, bilim müderris ve talebelerinin bir kısmı katledildi. Camiler, medreseler ve mahkemeler (*dârulkazâ*) hayvanların saklanması için kullanılan bir yere dönüştürüldü. Moğolların galibiyeti ve Yasa'nın egemen kılınmasıyla birlikte İran'ın hukuki yapısı birtakım dönüşümlere maruz kaldı. Bu dönüşümleri açıklamak için toplumun etkileyici zamansal, mekânsal, toplumsal, siyasi ve kültürel koşullarının yasaların vaz edilmesindeki etkisine dikkat etmenin gerekli olduğundan dolayı, bu girişten sonra, önce Yasa'nın nasıl ortaya çıktığını, tanım ve önemini işleyeceğiz; daha sonra da Moğol çağında İran'daki hukuki düzeni ve Yasa'nın içeriğini inceleyeceğiz.

---

* **Makalenin orijinal künyesi:** Mercan Nigehi, “Yasa ve Eser-i An ber Nizâm-i Huquqî-i İran der ‘Asr-i Moğol”, *Rüşd Amûzîş-i Târih*, 7. dönem, Sayı: 3, Bahar 1385 (2006), s. 48-54.

** Hukuk Tarihçisi.

*** Doktora Öğrencisi, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı*, Göztepe-İstanbul / Türkiye, togrul.ata@gmail.com

¹ Murtaza Râvendî, *Târih-i İctimâî-i İran*, 1. cilt, Müellif yay., 1. baskı: 1364 (1985), s. 127.

² Moğol hanları genellikle yaylak ve kışlak ordugâhlarında hanedan reisini seçmek gibi önemli konular üzerine danışmak için şehzadelerini ve akrabalarını “elçi” adlandırdıkları elçilerle çağırırlardı ve bu gibi danışma toplantılarına Moğolca “*kurultay*” denirdi.

³ *Americana Encyclopedia*, s. 416-418, *Britanica Encyclopedia*, s. 1015.

⁴ Râvendî, *a.g.e.*, s. 127.

Yasa'nın Ortaya Çıkışı

Yasa'nın nasıl düzenlenmiş olduğu Cüveynî'nin *Târîh-i Cibangüşâ* eserinde şöyle zikredilmiştir: “*Cengiz Han... kendi düşüncesine uygun ve iktizasınca her işe bir kanun ve her maslahata bir buyruk koydu ve her suçta bir badd (ölçüsü sabit olan bir ceza [çev.]) ortaya koydu... O “yasa”lar ve hükümler toparlara kaydedildi ve ona Büyük Yasanâme dendi... O tayfaların anlaşmış olduğu ve aralarında yaygın olan kınanası gelenekleri ortadan kaldırdı ve akıl yoluyla övülenleri, beğenilen adetleri vazetti.*”⁵

Moğollar Cengiz Han'ın iktidarı elde etmesinden önce değişik gelenek-görenekler ve inanışlar (örfi hukuk) toplusuyla birlikte ilkel bir yaşam sürüyorlardı. Moğol kavmi yazılı gelenekle tanışmadıkları için bu örfi hukuk düzenlenmiş ve yazılı bir biçim kazanmamıştı. Cengiz Han geniş ve güçlü bir devlet kurmakla bu örfi hukukun bir kısmını reddetti, fakat büyük bir kısmını benimsedi. Bunun dışında, Cengiz Han'ın kendisi de birtakım hükümler ve kurallar belirledi, bunlara resmîyet kazandırdı ve bu hüküm ve kuralları yazmak için Moğol çocuklarının Uygur yazısını öğrenmelerini emretti. Böylece Moğol örfi hukuku ve Cengiz Han'ın buyrukları temelinde ve de Cengiz'in oğulları Ögeday ve Çağatay'ın işbirliği ile büyük kanun kitabı Yasa (Yasaq) yazıya geçirildi. Bu kanun kitabı yabancı ülkelerle ilişki, savaş, ordu taksimatı, mektup ulaştırma sistemi, vergi, veraset ve aile üyelerinin arasındaki ilişkinin nasıllığı konusundaki buyrukları içermektedir.⁶

Yasa kanunu Cengiz Han'ın hükmü ve vasiyeti üzerine Moğol dilinde demir levhalar üzerinde hakkedildi. Bir söylentiye göre bu yasaları ipek ve mücevher taş süslemeli kapakları olan iki veya birkaç deftere kaydetmişlerdi ve hazinelerde saklıyorlardı⁷. Cengiz Han Yasa kararlarını genellikle askerlerin güzergâhı sayılan ana yollardaki büyük taşlar üzerine oymalarını buyurdu. Bir söylentiye göre, Yasa'nın iri harflerle Pamir yaylasında büyük bir taş üzerine oyulmuş olan ilk maddesi şöyleydi: “*Gökte birden fazla tanrı olmadığı gibi, yerin de birden fazla tanrısı yoktur ve o tanrı da benim: Cengiz Han!*”⁸.

Yasa *keurultay*da en son hukuki kaynak olarak istinat edilmekteydi⁹.

Açıktır ki, çeşitli dönemlerin topluma egemen olan koşullar ve gerekliliklere uygun olarak vaz edilen kanunları gibi Yasa kararları da Cengiz Han çağına egemen olan koşullara uygundu. Dolayısıyla, sürekli Cengiz Han'ın çevresinde bulunan *bitikçiler* (kâtipler) onun buyruklarını yazıyorlardı. Bu buyruklar Han'ın ölümünden

⁵ Atamülk bin Muhammed Cüveynî, *Târîx-i Cibangüşâ-yı Cüveynî*, haz. Muhammed Qazvinî, Leiden: 1911-1937, c 1., s. 25.

⁶ Abbas İqbal Aştıyâni, *Târîx-i Moğol*, Emirkebir yay., 6. baskı: 1365 (1986), s. 78.

⁷ Musâhib, *Gulambüseyn*, Dâiretü'l-Ma'ârif-i Fârsî, 3. Cilt, Tarihsiz, s. 3346.

⁸ Joachim Barkhausen, *İmperatori-i Zerd-i Cengiz Xan ve Ferzendâneş*, Farsçası: Erdeşir Nikpur, Davenport yay., 1346 (1967), s. 71-72.

⁹ Bertold Spuler, *Târîx-i Moğol der İran*, Farsçası: Mahmud Mirâftâb, İlmî ve Ferhengî yay., 5. baskı: 1374 (1995), s. 375.

sonra toplandı ve kanun kitabının tamamlayıcısı olarak, Moğolca “*bilim ve bilgelik*” demek olan Bilik adı altında saklanmaktaydı¹⁰.

Yasa'nın Tanımı ve Önemi

Büyük Cengiz Yasanâmesi¹¹ önemli yargısal, divani, siyasi, mali ve askeri işleri kapsayan yasalar toplusuydu. Moğolca ve Uygurcada “*büküm ve ferman*” veya “*şahın büküm ve fermanı*” anlamında olan¹² Yasa sözcüğü, “*töre, kural ve kanun*” anlamında da kullanılmıştır¹³. Büyük Cengiz Yasanâmesi veya Cengiz Han Yasanâmesi veya Tuncin¹⁴ “*sakınmak ve yakinen bilmek*” anlamında¹⁵ ve Türkçe ifadesiyle “*Cengiz Tôresi*” veya “*Cengizhan Tôresi*” ise “*büküm ve kanun*” anlamında¹⁶ ve cezai, medeni ve idari hukukun kapsamlı bir toplusuydu¹⁷... Moğolca “*töre*” sözcüğü “*kavmi gelenekler ve atalar buyruğu*” anlamını da taşır¹⁸.

Yasa sözcüğünün kökü Arapça ve Farsça kitaplarda çeşitli biçimlerde “*yasa* (ياسا), *yasaq* (يسق), *yâsâq* (ياساق) ve *yasâq* (يساق)” olarak aktarılmış olan “*dzasak*” sözcüğüdür... Bu kelimenin isim-fiil olan “*yasamişi*” sözcüğü de “*işeri yönetme ve siyaset*” anlamında yaygın bir deyim dönüşmüştür. Moğol tarihi kitaplarında, “*yasa*” sözcüğü ile birlikte “*yöntem, yol yordam ve töre*” anlamında “*yosun*” terimi de göze çarpar. Bu sözcük Moğol tarihi kitaplarında “*cezaya çarptırmak, cezalandırma ve [eski anlamıyla] siyaset*” anlamında da kullanılmış ve 19. yüzyıla kadar “*yasa*” işte bu anlamıyla Moğol kavimleri arasında yaygınmış¹⁹.

Yasa kendi katı ve haşin hükümleriyle Moğol rejimini korudu, bütün halkı bir kişinin itaatine ve emri altına soktu ve Cengiz Han'ın ilerlemesinin sebeplerinden biri oldu²⁰. Ayrıca, Moğol saldırılarından kaynaklanan aşırı yıkımlara rağmen fethedilmiş İran, Çin, Türkistan ve Rusya ülkeleri tek bir imparatorluğun ve

¹⁰ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 79.

¹¹ Yasanâme, yasaların toplanmış olduğu defter, kanun kitabıydı: “*Ve o yasaları ve bükümleri tomarlara kaydettiler ve ona Büyük Yasanâme dediler ve padişah soyundan olanların itibarlarının hazinesinde olur ve bir han tahta oturduğunda veya büyük bir ordu donatıldığında veya padişah soyundan olanlar toplanıp memleket maslahatını ve tedbirini başlatmak üzere bir araya geldiklerinde o tomarları hazırlar, işin binasını onun üzerine kurarlar ve orduların düzenlenmesi ve beldelerin ve şehirlerin tahripelerini bu yöntemle yürütürler*” (Cüveyni, *a.g.e.*, c 1, s. 17-18) [Çev.]

¹² Seyyid Hasan Emin, *Târîx-i Huquq-i İran*, Dâiretulmaârif-i İran-şinâsi yay., 1382 (2003), s. 299-300.

¹³ Dehxuda, *Lugatnâme*, s. 20949.

¹⁴ Emin, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁵ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁶ Musâhib, *a.g.e.*, s. 3346.

¹⁷ Emin, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁸ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁹ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 99.

ortak Yasa kanununun hükmü altına girdiler ve birtakım görevliler yollar, kervansaraylar ve yolcuların güvenliğini gözetlemeyi üstlendiler²¹.

Yasa Moğolların nezdinde oldukça kutsal ve saygıya layıktı²². Bu sözün onayında şunu söylemek mümkün: Cengiz Han kendi hayatı zamanında Çağatay'ı Yasa'nın uygulanması ve gözetilmesini denetlemek için görevlendirdi... Güyük Han Yasa'yı uygulamak için çok çaba gösterdi. Kubilay Kaan Yasa'yı gözetmeyi o kadar önemsiyordu ki, oğullarından birini ihanet suçu işlediği için yasa sopasıyla dövdü ve hapsedti. Timur ve onun halefleri döneminde Sultan Babür'e kadar bile Yasa kendi iktidarını korudu²³.

Yasa'nın İçeriği

Yasa'nın şerhine başlamadan önce şu noktayı dikkate almak gerekir ki, görünüşte Yasa kanununun içeriği araştırmacıların ellerinde mevcut değilmiş. Bu kanunun 22 maddesi Harold Lamb'ın kitabında İngilizce olarak verilmiş, Tahran Üniversitesi merhum hocası Gulamrıza Reşid Yâsemî tarafından [Farsçaya] çevrilmiştir²⁴. Şemsi 1368 [1989] yılında da Esedullah Âzâd, Pai-nan Rashid Wu'nun *Bağdad'ın Düşüşü ve Moğol'un Bağdad'daki Hâkimiyeti* kitabını çevirerek Yasa'nın 36 maddesini bu şekilde sıralamıştır:

1. Zina yapan kişi evli mi bekâr mı olduğuna bakılmaksızın idam cezasına çarptırılmalıdır.
2. Livata suçunu işleyen kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
3. Bilerekten yalan söyleyen veya büyücülük yapan veya başkalarının davranışında casusluk yapan veya iki grubun çatışmasına müdahale eden ve bir grubun yardımıyla diğer grubun aleyhinde girişimde bulunan kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
4. Suyu ya da küle idrarını yapan kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
5. (İtibarına dayanarak) ticari mallar alan ve iflas eden kişi, bu işe üç kez kalkışır ve başarısız kalırsa, idam cezasına çarptırılmalıdır.
6. Bir esire yemek ve giysi veren kişi bu işi esir tutanın izni dışında yaparsa idam cezasına çarptırılmalıdır.
7. Firari bir köle veya esiri bulup da sahibine veya esir tutana geri vermezse idam cezasına çarptırılmalıdır.
8. Bir hayvanı (kesip) yemek istediklerinde, ayaklarını bağlamalı, karnında bir yarık açmalı ve can verinceye kadar kalbini sıkmalılar; işte o zaman onun etini yiyebilirler. Fakat birisi bir hayvanın kesimini Müslüman usulünce yaparsa kendisi de katledilmelidir.

²¹ Râvendi, *a.g.e.*, s. 138.

²² Emin, *a.g.e.*, s. 300.

²³ Musâhib, *a.g.e.*, s. 3346.

²⁴ Harold Lamb, *Çengiz Han*, Farsçası: Reşid Yasemi, Emirkebir yay., 2. baskı: 1362, s. 195-198.

9. Savaşta, saldırıda veya geri çekilirken, birisinin heybe, yay veya yükü düşerse onun arkasındaki kişi onu almak ve sahibine geri vermekle yükümlüdür. Aksi takdirde idam cezasına çarptırılmalıdır.

10. O (Cengiz Han) hiçbir istisna gözetmeden **Ali Bin Ebûtâlib**'in²⁵ torunları, fakirler, Kur'an karileri, hukukçular, hekimler, âlimler, sofular, müezzinler ve ölü yıkayıcılara hiçbir vergi ve *avârız*ın bağlanmamasına karar vermiştir.

11. O, bütün dinlere saygı gösterilmesini ve hiç birinin diğerine üstün tutulamamasını kararlaştırdı. O bu buyrukları Tanrı'nın rızası için çıkardı.

12. O, erleri başkalarının -biri şehzade ve diğeri esir olsa bile- onlara ikram ettiği yiyecekleri yemekten sakınmalarını buyurdu; ikram edenin kendisinin bu yemeği tatması dışında. O, onları bir başkasının yanında onu yemeğe ortak etmeye davet etmeden bir şey yemelerini men etmiştir. O herkesi arkadaşından daha fazla yemek yemekten, üzerinde yemek pişirilen ateşe ve içinde yemek yenmiş olan kaba ayak basmaktan sakındırmıştır.

13. Yoldan geçen birisi yemek yemekte olan birilerinin yanından geçerken izin almaksızın (oturup) rahat etmeli ve yemek yemekte onlarla ortak olmalı, onlar da onu bu işi yapmaktan men etmemeliler.

14. O onları ellerini suya sokmaktan men etmiş, su almak için kap kullanmalarını buyurmuştur.

15. O onları büsbütün yıpranıncaya kadar elbise yıkamaktan men etmiştir.

16. O kimsenin bir şeyin temiz olmadığını söylemesini yasaklamış, her şeyin temiz olduğunu ve temizle temiz olmayan arasında fark gözetmemekte ısrar etmelerini buyurmuştur.

17. O onları bir fırkayı diğer bir fırkadan üstün tutmayı, tumturaklı ve vurgulu sözler söylemekten ve övünülecek lakaplar kullanmaktan men etmiştir. Sultan veya her hangi birisiyle konuşmak istediklerinde yalnız onun adını dile getirmeleri gerekir.

18. O torunlarına, sefere çıkmadan önce bizzat ordu birlikleri ve silahlarını gözden geçirip birlikleri savaşta bütün gereksinimlerine donatmalarını, hatta onlara gerekli olacak iplik ve iğneyi de esirgememelerini, muhtemel zorunlu alete sahip olmayan askerleri cezalandırmalarını buyurmuştur.

19. O, askeri birliklerle beraber sefere çıkanların karılarının erkeklerin yokluğunda ve savaş sırasında erkeklerin iş ve görevlerini üstlenmelerini buyurmuştur.

20. Savaşçılara seferden döndüklerinde sultana hizmet için birtakım özel görevleri yerine getirmelerini buyurmuştur.

---

²⁵ Metnin Farsçasında iki yerde de herhalükarda dizim hatası sonucu "علی بک، ابوطالب" biçiminde dizilen ad tarafımızdan düzeltilmiştir. (çev.)

21. Reayaya her yılın başlangıcında kızlarını, içlerinden bazılarını kendisi ve oğulları için seçmek üzere sultanın izlemesi için sergilemelerini buyurmuştur.

22. O, her bir askeri birliğin başına bir komutan atadı ve her bin yüz on er için bir komutan belirledi.

23. O, en yaşlı komutanlar bir suç ve kusur işlediklerinde kendisini bizzat kağanın elçisi ve mutlak yetki sahibine teslim etmeleri gerektiğini buyurmuştur. Elçi onun bütün *nöker*lerinden daha ast rütbede ise bile, elçi kağan tarafından belirlenmiş olan cezayı -onun ölüm fermanı olsa bile- uygulaması için onun ayağı önünde yere çökmelidir.

24. O, komutanların İlhan'dan başka bir kimseden emir almalarını yasaklamıştır. İlhan'dan başka birisinden emir alan kimse ölüm cezasına çarptırılmalıdır. İzinsiz biçimde makam ve rütbesini değiştiren kimse hakkında da idam cezası infaz edilmelidir.

25. O, hükümdarlara kendi hâkimiyet alanlarındaki bütün olaylardan zamanında haberdar olabilmeleri için sürekli posta [= *yam*] bağlantı kurma tesisler oluşturmalarını buyurmuştur.

26. O, oğlu Çağatay Han'a Yasa'nın doğru uygulanmasını denetlemesini buyurmuştur.

27. O, askerlerin dikkatsizlik ve gafletten dolayı cezalandırılmalarını buyurmuştur. Toplu av sırasında avın kaçmasına müsaade eden avcılarla sopayla dövmelerini ve özel durumlarda katledilmelerini emretmiştir.

28. Katil durumunda (katil cezası), kişi kan pahasını ödeyebilir; bu kan pahası bir Müslüman için kırk altın *balış*²⁶ ve bir Çinli için bir eşekten ibaretti.

29. Bir atı çalan kimse bulunduğu çaldığı atı aynı cinsten dokuz atla daha sahibine geri vermelidir. Bu ceremeyi ödeme gücü yoksa atların yerine mecbur oğullarını ödün vermeli; oğlu da yoksa onu koyun misali öldürürlerdi.

30. Cengiz Han yalan söylemeyi, hırsızlığı ve zinayı yasaklar; kendisini ve komşusunu sevmeyi buyurur. Adamların birbirine zarar vermemelerini ve kendi hatalarını bütünüyle görmezden gelmelerini emreder. Gönüllü olarak teslim olan ülke ve şehir halklarının kusurunu affetmelerini, Tanrı'yı kutsamak için adanan tapınakları vergi ödemekten muaf tutmalarını, tapınaklara ve hizmetçilerine saygı beslemelerini buyurmuştur.

31. Bu hükümleri çiğneyen ve aşağıdaki suçları işleyen kişi idam cezasında çarptırılmalıdır: Birbirini sevmemek, zina, hırsızlık, yalan tanıklık, ihanet ve yaşlılarla yoksullara saygı göstermemek.

²⁶ Balış: Moğol dönemi para birimlerinden biri. Cüveynî'ye göre altın balış 500 miskal altın ve gümüş, *Burhan-ı Katî*'a göre ise gümüş balış sekiz dirhem ve altıda bir gümüştü. (çev.)

32. O, yemeği ayağının altına alan kimse derhal ordudan ihraç edilmelidir diye kararlaştırdı. Bir ordu komutanının çadırının eşliğine ayak basan da ölüm cezasına çarptırılır.

33. İçki içmekten kendini alamayan kişi ayda üç kez sarhoşluk derecesinde içebilir. Bu ölçüyü aşarsa suçludur ve cezayı hak eder. Ayda iki kez sarhoş olacak derecede içerse daha iyidir; bu ölçü bir sefere düşerse daha da takdire layıktır ve hiç bir şekilde içki içmezse, bundan daha iyi ne var? Ancak böyle birisi nerede bulunabilir? Böyle birisi bulunursa, en yüksek takdir ve saygıyı hak eder.

34. Bir yatak arkadaşından doğan çocukları yasal saymalı ve onların miras payı babanın maldan belirlediği kadardır. Malvarlığı dağıtımı, büyük oğlanın küçük oğlandan daha çok pay alacağı biçimde yapılmalı, küçük oğlanın baba ocağının evinin ve eşyalarının sahibi sayılmalıdır. Evlatların büyüklüğü ve değeri onların annelerinin konumuna bağlıdır. Kadınlardan birisi diğer kadınlardan hep daha büyük ve daha önemli olmalıdır. Bu mesele genellikle o kadının evliliği sırasında belirlenmektedir.

35. Babanın ölümünden sonra oğul kendi annesi dışında babanın bütün eşlerini elde edebilir. Onlarla evlenebilir, ya da başkalarına eş olarak verebilir.

36. Yasal varisler dışında kimse hiç bir şekilde müteveffanın malvarlığını kullanma hakkına sahip değildir²⁷.

Yasa metninin Harold Lamb'ın kitabındaki metnin yukarıdaki metinle karşılaştırılmasından bazı ortak maddelerde birtakım farklılıklar göze çarpar. Birkaç madde de yukarıdaki metinde sıralanmamıştır. Bu maddeler de aşağıdaki gibidir:

- Yer ve göğü yaratan, yaşam ile ölüm ve varıllıkla yoksulluğun tek yetkili bağışlayıcısı, her şeye kadir ve kahir bir Tanrı'nın varlığına inanmanızı emrediyorum.

- Ordu (*qoşun*) erlerini onluk, yüzlük, binlik, on binlik bölüklere bölen yasa bütünüyle gözetilmelidir. Bu örgütlenmenin yararı ordunun kısa sürede teçhiz edilmesi ve birliklerin belirlenmesidir.

- Genel başkanlık makamından izin çıkmadan önce düşmanı yağmalamak idam gerektiren bir hatadır, fakat izin çıktıktan sonra erlerle rütbeliler arasında hak bakımından bir fark olmayacaktır ve kağanın tahsildarına belirli payı ödemek şartıyla herkes elde ettiğini kendisine tutma hakkına sahiptir.

- Kağan devletinin tebaalarından hiçbiri bir Moğol'u mülazım veya köle olarak alıp götüremez. Sayılı kişiler hariç, bütün bireyler istisnasızca rejimin hizmetinde olmalıdır²⁸.

Yasa kanunu dikkate alındığında Cengiz Han'ın kendisine tabi milletlerin mutlak itaati, Moğol kavimlerinin birliği, suçlunun acımasızca ve şiddetle

²⁷ Pai-nan Rashid Wu, *Suqût-i Bağdad ve Hukemrevâ-i Moğolan der İraq*, Farsçası: Esedullah Azad, Müessese-i Çap ve İntişarat-i Âstân-i Quds, Meşhed: 1368 (1989), s. 291-295.

²⁸ Lamb, *a.g.e.*, s. 196-197.

cezalandırılması ve adaletsiz ataerkil düzenini desteklemesindeki apaçık politikası açığa çıkmaktadır. Cengiz Han ticaret, daimi postayı oluşturma ve yolların güvenliğinin sağlanması gibi işler için özel önem atfediyordu. Moğollar savaşa ve savaş araçları ve donanımlarını korumaya ihtimam gösteriyorlardı. Kadınlar, kocaları savaşta bulunurken onların görevlerini yapmak zorundaydılar. Görünüşte Moğollar yemeği ve besinleri kutlu sayıyorlardı, nitekim yemek yapmak için kullanılan ocağın ve kapların üzerine ayak basmak yasaktı.

Bunun dışında, suyun da Moğollar için kutsallık taşıdığı ve suyu kirletmeyi suç saydıkları anlaşılmaktadır²⁹; nitekim Cengiz Han Moğolların elbiseleri bütünüyle kirlenmiş ve yıpranmışsa bile yıkamamalarını emretmiş, suya el sokmaktan da men etmişti. Ayrıca, suyu almak için kap kullanmak zorunlu kılınmıştı.

Görünüşte bütün dinler ve dinî fırkalar Moğolların katında eşit saygıya sahipti³⁰. Moğollar arasında fahri lakapların kullanılması yaygın değilmiş ve birisi izinsiz biçimde kendi makam ve rütbesini değiştirdiğinde idam edilirdi.

Moğol Çağında İran'ın Hukuki Düzeni

Moğol sultanı boyunca bütün İran'da Cengiz Yasası kanunu hâkim oldu ve sadece kişisel durumlar şeriat kurallarına tabi olarak kaldı. Moğol'un bu geniş ülkeye egemen olmasıyla İran'ın siyasi ve toplumsal yapısı temel değişimlere uğradı. Böylece M. 1219 / H. 615 yılı İran'da toptan hukuki dönüşümlerin başlangıç noktası olarak düşünülebilir ve bunun ardından İran'ın İslamiyet sonrası döneminde İslami şeriat hükümlerine itaat esasında tasarlanmış olan hukuki sistemi köklü değişikliklere uğradı³¹. Fakat bu değişimlere rağmen, eski hukuki düzen bütünüyle terkedilip dejenere olmadı. Bazı görüş sahipleri Cengiz Han'ın dinî taassubunun olmadığını ve Moğol devletinin belirleyici özelliklerinden birinin dinlerin özgürlüğü olduğuna inanırlar. Bu iddiayı doğrulamak için Cengiz Han'ın oğlu Ögeday'ın³² kardeşi Çağatay'ı Müslümanları Yasa kuralları üzerine davranmalarını zorlamaktan men ettiğini ifade ederler... Kendisi de defalarca Yasa'ya istinat eden Hülagü'nün zamanında iki türlü hukuk vardı. Argun Yahudi veziri Sa'düddeyle Müslümanlar hakkındaki dinî şeriat hukuku ve örfi hukukun itibarını onaylamış oldu³³. Ama buna rağmen öyle görülüyor ki, Moğol kanunları öbür kanunlara göre mutlak üstünlük ve egemenlik taşımaktaydı.

Yasa eski yüzyılların kanunlarının çoğu gibi suç ve ceza arasındaki orantısızlık ilkesini izlemekteydi. Cezaların şahsiliği ilkesi de işlemiyordu ve bazı hususlarda suçlu kişinin evlatları onun yerine cezalandırılıyor ve ya hasar ve

²⁹ Şirin Beyâni (İslami Nedüşen), *Din ve Devlet der 'Iran-i Abd-i Moğol*, 1. cilt, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi yay., 2. baskı: 1370 (1991), s. 128.

³⁰ Kavimler konusundaki eşitlik anlayışı da kayda değerdi: "*Cengiz Han Yasası şöyledir ki, bütün tayfaları bir bileler, birbirine karşı ayırım gözetmeyeler, [bu yoldan] sapmayalar*". (Cüveyni, *a.g.e.*, c 1, s. 18). [çev.]

³¹ Emin, *a.g.e.*, s. 299-300.

³² Farsçasında: "اکتای". (çev.)

³³ Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

tazminat telafisi olarak davayı kazanan (*mabkûmun leh*) kişiye veriliyorlardı. Moğollar arasında en yaygın cezalardan birisi idam cezasıydı. Yasa kurallarına göre bazı fiillerin yapılması ya da bazı fiillerin yapılmaması cezayı gerektiriyordu. Yasa'nın bazı kuralları sırf bir yasak sayılıyor, cezadan ve cezaî uygulama garantisinden yoksundu. Yalan söylememek, yaşlılara saygılı davranmak ve başkalarını yemekte ortak etmek gibi bazı ahlaki meseleler Yasa kapsamında onaylanıp desteklenmekteydi.

Yasa kurallarına göre katil cezasının diğer suçlara göre daha hafif bir cezaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemel Moğollar taammüden olan katil ile taksirle adam öldürme arasında bir fark gözetmiyorlardı ve kasten adam öldürme ile istenmeden yapılan katlin cezası aynıydı. Katil cezası kısas değildi, aslında sadece kan pahası ödeniyordu.

Cengiz Han Doğu ve Batı'ya yapmış olduğu seferlerde Müslüman milletlerin kalabalık nüfusu ve ilerlemelerinden haberdar oldu ve Müslümanlara diğer milletlere göre öncelikli bir konum verdi³⁴. Bu nedenle ya da Cengiz Han'ın başlangıçta Müslümanlara tam inancı olduğundan dolayı, bir Müslüman'ın diyetinin oranını kırk *balış* (her balış 500 miskal altın veya gümüştü), Hıtay (Çin) ahalesinin diyetini ise bir eşek olarak belirledi³⁵. Tabii ki, kan pahasının oranını belirlemekte görünüşe göre kadınla erkek arasında ayırım gözetmiyorlardı. Tereddüt doğuran bir nükte ise Yasa'da bir Moğol'un katli konusunda açık bir maddenin neden bulunmamasıdır, ama Moğol tarihi kitaplarının birinde Moğolların katlinin cezasının ölüm olduğu yazılıyor³⁶.

Moğollar kölecilik düzenini Moğol olmayan kavimlere uyguluyorlardı, ama Moğolları köleliğe almak yasaktı. Öyle anlaşılıyor ki, Moğollar suizan sahibi olup ötekilere karşı kötümser ve güvensiz kimselermiş. Belki de işte bu nedenle Cengiz Han adamlarını, onların huzurunda tatmadıkları takdirde kendilerine ikram edilen yemekleri yemekten men etti. Fakat bu emrin nedeni Moğolların hastalığa veya ölüme yakalanmasını önlemek de olabilir.

Moğollar eti helal olan hayvanların kesim yöntemi hakkında uymaları gereken birtakım gelenek göreneklere sahiplerdi ve Yasa'nın 8. maddesinin varlık nedeni muhtemel işbu geleneklerdi (Paşa Salih, 1383: 180). Moğollar oldukça hurafecilerdi ve şimşekten aşırı derecede korkarlardı³⁷. Şimşek çakarken korkudan kendilerini göle ve nehre atmaları bile mümkündü. Onlar suya el sokmanın suyun

³⁴ Beyâni, *a.g.e.*, s. 111.

³⁵ Muhammed bin Xâvendşâh Belxî Mirxand, *Ravzatu's-Safâ, tehzîb ve telxîs*, Dr. Abbas Zeryâb Hoyî, İlmî yay., 1. baskı: 1373 (1994), s. 883.

³⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 378.

³⁷ "Moğol Yasası ve inancında ilk şey şu ki, ilkbahar ve yazın gündüzün kimse suda oturmaz ve elini çayda yıkamaz ve altın ve gümüş kaplarla su almaz ve yıkanmış elbiseyi kıra sermez, çünkü onlara göre şimşek artar... Ve her yıl kavimden birisine şimşek çarparsa onun kabilesini ve evini ordudan çıkarırlar üç sene boyunca ve şehzadelerin ordusuna giremez, öylece onların sürüsünde bir hayvana çarparsa birkaç ay tutumları böyle olur." (Cüveynî, *a.g.e.*, c. 1, s. 161-162, 227). [çev.]

çalkalanmasına ve şimşeğe yol açacağına inanırlardı³⁸. Dolayısıyla Moğollar ellerini suya sokmaktan men edilmişlerdi ve su almak için kap kullanırlardı. Tabii ki suyu idrar, salya, kirli elbise yıkamak suretiyle kirletmek ve de bıçağı ateşe sokmak veya yemeği kaptan bıçakla almak yasaktı; çünkü Moğollar bunu yapmakla şimşek çakacağını düşünüyorlardı³⁹. Şimşekten şiddetle korkan Moğollar, şimşek çaktığında ve gök gürültüsü duyulduğunda sessiz sakin dururlardı⁴⁰.

Şamanist Moğollar öteki dinlerin takipçileriyle hoşgörülü davranıyorlardı ve Müslüman ruhani liderlerinin manevi nüfuz ve itibarından haberdar olduklarından ve bu nüfuzu kullanabilmek adına vakfedilen emlakten bir kısmını din adamlarının yetkisine devrettiler. Ayrıca Kur'an karileri, sofular, müezzinler, Ali bin Ebûtalib'in soyundan gelenleri vs. vergiden muaf kıldılar. Dikkat edilmesi gereken husus şu ki, dinî iman Moğollar arasında asla kök salmadı ve Cengiz Han din adamlarının muhalefetiyle karşılaşmamak için gereken girişimleri gerçekleştirdi. O, din adamlarını vs. vergi ödemekten muaf tutsa da, ancak dinî toplumların temsilcilerini devlet pozisyonlarından uzak tutmak ve yoksun bırakmakla pratikte din ile siyaseti ayırmaya koyuldu⁴¹.

Yasa kanunlarına göre, koyunların İslami adaba göre kesimi ancak kapalı ve saklı mekânlarda serbestti⁴².

Bildiğiniz gibi idam tarihin değişik dönemlerinde yaygındı ve Moğollara has değildi. Moğolların nezdinde, idam başı bedenden ayırmak, mahkûmun gövdesini ikiye veya birkaç parçaya ayırmak, mahkûmun bedeninin etini kesmek ve onun ağzına koymak biçiminde yapılıyormuş. Bazen mahkûmları vahşi hayvanlar ve yırtıcı köpeklerin önüne atıyor, ya da onları bedenleri kurtlanıncaya kadar yakıcı güneşin altında tutuyorlardı. Mahkûmları suda boğmak, yakmak, mahkûmun bedenine darbeler indirmek suretiyle öldürmek, mahkûmu yakıcı ateş üzerine asmak ve kızgın yağa batırmak da idamın diğer çeşitlerindendi. Çoğu durumda, maktulün akrabaları da katlediliyorlardı ve servetleri de zapt ediliyordu. Krallık ailesinin üyeleri kanları dökülmeksizin, boyunlarına kiriş bağlanarak ve haliya sarılarak boğulurlardı⁴³.

Moğollar dokuz sayısını kutsal sayarlardı⁴⁴; belki de bu yüzden hırsızlar çaldıkları nesnenin dokuz katını geri vermek zorundalardı.

Hükümdarın seçildiği zamanda yasaklı bölgeye girenler sivri uçlu oklarla vurulurlardı. Devlet görevlileri ülke haysiyetine aykırı davranır veya devlet

³⁸ Ali Paşa Salih, *Sergüzeşt-i Qânun / Mebâbisî ez Târîx-i Huqûq Dürnemâyî ez Rûzgârân-i Pîş tâ İmrîz*, Tahran Üniversitesi yay., 2. baskı: 1383 (2004), s. 181.

³⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 179.

⁴⁰ İqbal Aştîyâni, *a.g.e.*, s. 87.

⁴¹ Barkhausen, *a.g.e.*, s. 76.

⁴² Spuler, *a.g.e.*, s. 378.

⁴³ Spuler, *a.g.e.*, s. 378-379.

⁴⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 180.

büyüklerinin çoğuyla dalaşsalardı, görevden uzaklaştırılırdı ve işledikleri suçta uygun olarak para cezası ve benzerine çarptırılırdı. İsyancı şehzadeler ve komutanlar da sürülür veya hapsedilirlerdi.

Yeni ilhanın tahta oturduğu sırada veya hükümdarın hastalığı veya iyileşmesi durumunda hükümdar tarafından verilen af fermanı her türlü cezayı engellerdi⁴⁵.

“*Muhsana*” (evli kadın) zinası Moğol erkekleri ve kadınları arasında ender rastlanırdı ve iki tarafın ölüm cezasını gerektirirdi. Çocuklarla livata Moğollar arasında çok yaygındı⁴⁶.

Moğolların evlilik hukuku konusunda denebilir ki, erkekler kadını satın alıyorlardı. Gelin için belirli bir yaş belirlenmişti. Evlilikle birlikte kadın kocasının ailesinin üyeliğine girmiş olurdu ve kocasının ölümünden sonra bile baba evine geri dönemezdi; hatta kayınbiraderinin nikâhına girerdi veya adamın annesi o kadın olmayan çocuklarından biri onunla evlenirdi. Tabii adamın ailesi kadını başka bir erkeğin nikâhına geçirebilirdi. Birkaç çocuğu olan ve özellikle Moğol hanının ailesinden olan veya yaşları ilerlemiş olan anneler dul kalabilirlerdi. Sıradan ailelerde dul kadınları tekrar evlendirir veya ev işlerini yapmak için tutarlardı⁴⁷.

Elbette kaynakların birinde, Moğolların arasında nikâhın pek yaygın olmadığı, aslında birkaç kişinin bir kadınla birlikte olduğu ve bir çocuğu olunca babasının belli olmadığı yazılmaktadır⁴⁸. Moğol erkekleri sınırsız olarak çokeşlilik hakkına sahipti. Bütün kadınların çocukları özellikle sıradan ailelerde eşit haklara sahipti⁴⁹, fakat pratikte ve özellikle de hanın ailesinde gözde çocuklar diğerlerinden üstün konumdaydı. Anne, öz kız kardeş ve kız mahrem sayılırdı ve onlarla evlenmek yasaktı, ama üvey kız kardeş mahrem sayılmazdı⁵⁰.

Çocukların anne babaları tarafından nişanlanması [*beşik kesme*] yaygın bir olguydu. Yasa kurallarınca bu çocuklar nikâhtan önce ölselerdi bile ölümden sonra onları birbiriyle evli ilan ederlerdi. Bu durumda evlilik anlaşması ve müteveffayı simgeleyen bir bebek veya kâğıt üzerine çizilmiş resimler çeyiz (hizmetçiler, at ve diğer hayvanlar, elbise, para ve ev eşyası) ile birlikte ateşe atılırdı⁵¹.

Miras konusunda ana ilkelerden birisi, babadan geriye kalan malın en küçük çocuğa miras bırakılması ve en büyük oğlanın özel ve saygın bir durumda olmasıydı⁵². Muhtemel hükümdarın mirasıyla genel Moğol halkının mirası arasında

45 Spuler, *a.g.e.*, s. 380.

46 Spuler, *a.g.e.*, s. 392.

47 Spuler, *a.g.e.*, s. 391-392.

48 İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 102.

49 “Moğol Yasası'nın sözü şöyledir ki, hercümerç sırasında var olan bütün kadınlar ve kızlar taarruzlarda ve karşılıklı taleplerde dokunulmaz tutulurlar.” (Abdullah bin Fazlullah Vassaf, *Târîx-i Vassâfu'l-Hazret*, haz. Muhammed Mehdevî İsfahânî, 5 cilt bir arada, Bombay: H. 1269, s. 136). [çev.]

50 Spuler, *a.g.e.*, s. 390-391.

51 Spuler, *a.g.e.*, s. 392.

52 Spuler, *a.g.e.*, s. 388.

fark vardı... Mirasçısı olmayan ölünün mirası müteveffanın hizmetkârları ve fakirlere dağıtıldı... Tarihî kaynaklarda, hükümdar ölenlerin mirası için belirgin bir talimat vermemiştir⁵³.

Cengiz Yasası'na göre, ilhana karşı isyan çıkaran yüksek dereceli devlet memurları ve kukla krallar hanın sarayında bulunan "yargu" (يارغو) diye mahkemede yargılanırlardı. Krallık hanedanına mensup şehzadelerin ve Moğol olamayan yüksek mevki sahiplerinin yargılanması da "yargu"da gerçekleşirdi. Bunun dışında, Moğol büyükleri arasındaki anlaşmazlıkla işbu yerde bakılırdı ve komşu ülkelerin ve Moğol düşmanlarının durumu hakkında yurtdışındaki elçilerden burada bilgi alınırdı. Moğol döneminde hükümdar en yüksek yargı makamı ve "yargu"nun yetkilendirici ve orada gündeme getirilebilecek davaların türünü belirleyen merciiydi ve sadece çok önemli ve hassas durumlarda diğer şehzadelere danıştırdı⁵⁴. *Yarguda* çıkarılan hüküm kesindi ve sadece hükümdar oyu değiştirmeye kadirdi⁵⁵. İki taraf arasındaki ihtilaflar üzerine *yarguda* görülen davalarda nadir olarak arabuluculuktan yararlanılırdı⁵⁶.

Duruşmalarda ortak bir yöntem kullanılmıyordu. Kimi zaman yüksek dereceli devlet makamlarından birisi "yarguçı" olarak atanır, ihtilaf konusu olan hususlara bakmaya görevlendirilirdi⁵⁷. Özel durumlarda emîrler kendileri bizatihi duruşma oturumunu yönetirlerdi. Duruşma oturumunun tutanağı düzenlenirdi. Sanıktan işkence aracılığıyla itiraf almak caizdi⁵⁸.

Bazı hususlarda sanıklara savunma avukatı da tahsis edilirdi. Davanın açılma sebepleri tanıkların şهادetine dayalıydı. Şikâyetçi olan kişi kendi iddiasını ispatlamak için tanık getirmek zorundaydı. Atfedilen ithamın ispatı durumunda - özellikle çoğu zaman *yarguda* bakılan büyük suçlar bağlamında- mahkûm edilen kişinin can ve malı davacıya ait edilirdi. Bu durumda, davacı hükümlüyü öldürebilir veya serbest bırakabilirdi. Ama davacı sanığa atfedilen suçlamayı ispatlayamasaydı, ölüme mahkûm edilirdi ve bu hüküm çoğu zaman gerçekten infaz edilirdi⁵⁹.

Erkeklerin tanıklığı ve yemini kadınların tanıklık ve yemininden daha değerliydi. Kölenin efendisine karşı iddiası, iddianın ispatı ortada olmadığı sürece, mesela çalıntıyı gösterilmedikçe dinlenmezdi. Efendileri ile yatan cariyelerin tanıklığı dinlenmezdi⁶⁰.

⁵³ Spuler, *a.g.e.*, s. 389.

⁵⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 382.

⁵⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 382-383.

⁵⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 383.

⁵⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 384.

⁵⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 384.

⁵⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 383.

⁶⁰ Barkhausen, *a.g.e.*, s. 74.

hukuki ilke olarak kabul ediyorlardı. Dolayısıyla bir süre sonra resmi mahkemeler icra gücünü ve yetkisini yitirdi⁶⁶.

Sonunda, Gihatu Moğollar nezdinde gündeme getirilen davalara yönelik sayısız tecavüzler ve tarafsızlığın gözetilmemesi nedeniyle ilk defa olarak bir kişiyi, daha önce İlhanlı sarayında bulunmayan “*kādīnluksāt*”lık makamına atamaya karar verdi. Fakat bu emir mahiyette değil, görünüşte olan bir değişim olduğundan halkın hukuki işlerinde bir değişiklik oluşmadı ve insanlar yine de bu mahkemelerde davayı gündeme getirme cesaretine sahip değildi⁶⁷.

Ondan sonra, Gazan Han Herat valisi Fahreddin’in çabasıyla ülkenin yargı sistemini yeniden gözden geçirdi ve Moğolların İslam dinini benimsemesi de bu reformların zorunluğunu daha da belirginleştirdi. Dolayısıyla, ilhanın emriyle yargı mahkemelerine avam, önde gelen divan memurları ve yüksek dereceli devlet makamlarının arasında açılan davaları görme yetkisine sahip olan kimseler atandı. Bu mahkemelerdeki davalara bakma ve hüküm çıkarma işlemi ücretsizdi⁶⁸.

Sonunda, şu meseleyi de açıklığa kavuşturmak gerekir ki, Cengiz Han’ın değerli ve ebedî bir kanun ve devlet düzeni ve töresi kurmaya dayalı inancına⁶⁹ rağmen hiçbir yerde Yasa’dan bir iz kalmadı ve çağımızdaki Moğollar bile ondan habersizler. Buna ek olarak, Cengiz’in bütün buyrukları kayda geçmedi ve sadece bir kısmına erişilmektedir. Fakat dikkate alınmalıdır ki, Cengiz Yasası uzun bir süre Moğollar arasında kanun koyuculuğun temeli sayılıyor ve tam şiddet ve acımasızlıkla uygulanıyordu. Bu yasa hızla Cengiz İmparatorluğu’nun tamamına hâkim oldu ve sonuçta Moğollar arasında katil, sahtekârlık ve zina oranını şiddetle azalttı. Üstelik Yasa sayesinde aristokrat düzen tam ve nihai olarak insicama kavuşup pekişti. Öyle bir düzen ki, sıradan halkın omuzları üzerinde ağır bir yükü ve mütemadi savaşlar sonucunda kölelerin sayısı daha da artmak üzereydi⁷⁰.

Kaynakça

- Barkhausen, Joachim, *İmparatori-i Zerd-i Çengiz Han ve Ferzëndâneş*, Farsçası: Erdeşir Nikpur, Daverpenah yay., 1346 (1967).
- Belxî, Muhammed bin Xâvendşah, *Ravzatu’s-Safâ, tebzîb ve telxîs*, Dr. Abbas Zeryâb Hoyî, İlmi yay., 1. baskı: 1373 (1994).
- Beyânî (İslami Nedûşen), Şirin, *Din ve Devlet der ‘İran-i Abd-i Moğol*, 1. cilt, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi yay., 2. baskı: 1370 (1991).

⁶⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 385-386.

⁶⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 387.

⁶⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 387.

⁶⁹ “*Ve hiç bir mablâkun tasavvurunda yok ki, Çinggiş Han’ın kadim Yasa’sı değişip dönüşsün*” bk. Cüveynî, *a.g.e.*, c 1, s. 17 ve 149; c 2, s. 235. [çev.]

⁷⁰ Vladimir Tsef, *Çengiz Han*, Farsçası: Şirin Beyânî (İslami Nedûşen), Esâtir yay., 1. baskı: 1363 (1984), s. 112-113.

- Cüveyni, Atamülk bin Muhammed, *Târîx-i Cibangüşâ-yi Cüveyni*, tashih: Muhammed Qazvîni, 3 cilt, Dünyâ-yi Kitap yay., 1. baskı: 1375 (1996).
- Emin, Seyyid Hasan, *Târîx-i Huqûq-i İran*, Dâiretulmaârif-i İran-şinâsi yay., 1382 (2003).
- İqbal Aştıyâni, Abbas, *Târîx-i Moğol*, Emirkebir yay., 6. baskı: 1365 (1986).
- Lamb, Harold, *Çengiz Xan*, Farsçası: Reşid Yasemi, Emirkebir yay., 2. baskı: 1362 [Aslı: *Genghis Khan or the Emperor of All Man*, ilk yayınlanma tarihi: 1927].
- Rashid Wu, Pai-nan, *Suqût-i Bağdad ve Hükûmrevâi-i Moğolan der İraq*, Farsçası: Esedullah Azad, Müessesesi-i Çap ve İntişarat-i Âstân-i Quds, Meşhed: 1368 (1989) [Aslı: *The fall of Baghdad and the Mongol rule in al-'Irâq*, Ph. Diss., University of Utah 1974].
- Râvendî, Murtaza, *Târîx-i İctimâi-i İran*, 1. cilt, Müellif yay., 1. baskı: 1364 (1985).
- Salih, Ali Paşa, *Sergüzeşt-i Qânun / Mebâhisî ez Târîx-i Huqûq Dürnemâyî ez Rûzgârân-i Pîş tâ İmrûz*, Tahran Üniversitesi yay., 2. baskı: 1383 (2004).
- Spuler, Bertold, *Târîx-i Moğol der İran*, Farsçası: Mahmud Mirâftâb, İlmi ve Ferhengi yay., 5. baskı: 1374 (1995) [Aslı: *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Berlin: Akademie-Verlag, 1955].
- Tsef, Vladimir, *Çengiz Xan*, Farsçası: Şirin Beyânî (İslami Nedûşen), Esâtir yay., 1. baskı: 1363 (1984).
- Musâhib, *Gulambüseyn*, Dâiretü'l-Ma'ârif-i Fârsi, 3. Cilt, Tarihsiz.
- Americana Encyclopedia.*
- Britanica Encyclopedia.*
- Dehxuda, Lügatnâme.*